

ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ
ФОЛЬКЛОРИСТИЧНІ СТУДІЇ

Надія ПАСТУХ

© 2002

ТВАРИННА ОБРАЗНО-СИМВОЛІЧНА
СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

Образно-символічна система українського фольклору сьогодні цікавить нас не лише як змістовна цілісність, що дозволяє відчитати сторінки міфопоетичного минулого, але як елексир молодості, сили і енергії для майбутнього. Саме вона є тією духовною універсалиєю, що гармонійно поєднує загальнонародське, національне і індивідуальне. Розвиток цивілізації все гостріше ставить проблему вмілого прочитання, збереження і застосування українських символів як “емблем станів народного духу” (М.Максимович).

Необхідність першочергового розгляду саме тваринних символів зумовлена, по-перше, тією універсальною роллю, яку вони відіграють у кодуванні того чи іншого змісту, а, по-друге, високою частотністю функціонування у текстах.

Наукову розробку досліджуваної теми не можна вважати достатньо опрацьованою. Тваринні образи вивчалися ізольовано від широкого культурологічного контексту, не враховувались особливості міфології та міфопоетики. Лише останнє століття зуміло розвіяти тасмичну ауру навколо поняття міфосвідомості, без якого, за спостереженням В.Давидюка [Давидюк, 1997:5], вивчення фольклору можливе лише на рівні поезики. Проте нині існує інша проблема. Квазістереотипи, що віками міцно тримались в недрах народної думки, вже не використовуються автоматично, а все частіше звіряються з емпіричною картиною світу. Ідея просвітництва народних мас, що прийшла разом із першими фольклорними експедиціями, стала початком довготривалого процесу заміщення невмотивованих з точки зору буденної свідомості рис тварин на наукову “правду”. Сучасною людиною всі колишні фантазування переважно сприймаються як безглузді і не варгі того, щоб їх переказувати. Останні фольклорні експедиції виявляють цікаву зміну критеріїв істинності нашого народу: формула “так наші прадіди говорили”, що робила правдивою фольклорну інформацію, змінена виразом “по телевізорі казали”, причому “по телевізорі говорять” часто суто по-фольклорному вигадливі речі. Усе це ускладнює збирацьку діяльність.

Загалом у дослідженні тваринної символічної системи українського народу можна виділити такі проблеми:

1. Тваринні образи мають *універсальне значення* в символічній системі українського фольклору. Причини широкого функціонування зообразу у текстах намагався з’ясувати І.Вагилевич. У праці “Слов’янська символіка” [Wagilewicz:6-7] дослідник своїм поділом усіх “земних” реалій світу на бездіяльні (породи), напівдіяльні (рослини) та діяльні (тварини) накреслює шляхи розв’язання проблеми. Виявляється, що сила людського інтересу до певного природного класу залежить від життєвої енергії його елементів.

Закономірність, виявлена українським фольклористом, проявляється у процесі символізації явищ дійсності: символіка кожної наступної з виділених груп розроблена детальніше, ширше, аніж попередньої. Таким чином природна “дієвість” тварини, що може дихати, рости, рухатись, видавати звуки тощо, дозволяє розширити функціональну спроможність символічного коду загалом. Натомість камінь, пісок – неорганічна природа – трансформуються у “мертві символи”, тобто несуть зміст лише спокою, смерті та пов’язану з цими поняттями ідею вічності.

2. Людина не розподіляє свою увагу на увесь тваринний “соціум” рівномірно. *Причини вибору* тієї чи іншої тварини до символічної системи не можуть залежати лише від “потягів людського шлунку”, чи від жахаючої фізіології (великих габаритів, сили) звіра. Частотність використання тих чи інших зооморфних символів не залежить ні від смакових якостей м’яса відповідної тварини, ні від її сили. Тварина мала мати якусь “знаменну рису” [Леві-Строс, 1994:126], яка у системі поглядів та уявлень міфопоетичної свідомості розцінювалась би як значуща. Іншими словами, риси, особливості, сприйняті людиною у реальних тварин, фокусуються крізь призму міфосвідомості, яка вже відбирає матеріал за вимогами своєї схеми і відповідно до цієї ж схеми “семантизує” його. Осердя такої схеми складають універсальні опозиції як основа балто-слов’янського менталітету.

Отож, реальні (природні) риси визначають місце тварини у системі значень і функцій, водночас і всі атрибути цього “місця”, незалежно від об’єктивної реальності, доточуються до даного образу. Символічний зміст тварини “підтягує” під свій шаблон фізіологію і зумовлює виникнення нереальних образів, наприклад, крилатих коней чи оленів.

1. Успіх наукового опису окремого зображу залежить від правильної *класифікації* тваринного світу. Враховуючи здобутки української фольклористики у справі класифікації зооморфних символів, ми виділили чотири основні класи – звірі, гади (з підгрупою комахи), птахи і риби. Важливим є те, що даний поділ відтворює народну класифікацію тварин, яка має багато розбіжностей з науковою. Такі розходження виявив О.Гура: народна класифікація відрізняється 1) меншою кількістю класів та іншим їхнім складом; 2) рухомістю, нежорсткістю класифікаційних рамок; 3) змішуванням різних видів тварин; 4) зміною, перетворенням одних видів у інші; 5) наявністю фантастичних видів тварин [Гура, 1997:21].

Кожнен з класів тваринного коду має свій специфічний діапазон значень і функцій. Процес доместикації тварин вносить в образно-символічну систему ще один класифікатор – дикий – домашній, який у свою чергу розбиває класи звірів і птахів на дві частини, додатково “семантизуючи” ту чи іншу.

1. *Схема*, за якою здійснюватиметься аналіз тваринного образу-символу, має бути підпорядкована загальній меті дослідження. Тому, використавши досвід зарубіжних вчених у побудові схеми аналізу тваринного образу з метою етнолінгвістичних студій [Гура, 1997:31-118], ми скомпонували свій каркас для дослідження зоосимволу. Уникнувши детального дроблення, ми отримали відносну свободу, особливо необхідну для виявлення закономірностей у побудові образу:

а) Аналіз зображу розпочинається з виявлення “портретних” характеристик, які є результатом фокусування морфології тварини на площину художнього світу фольклору. Уявлення про фізіологію тварини у свідомості людей може коливатись від природних до фантастичних. Як правило, чим більше функцій виконує образ у фольклорі, тим більше фантастичних рис йому характерно. Часто природних рис просто не вистачає, щоб “обслуговувати” усі сфери значень і функцій. Особливо значущим серед морфологічних рис виявляється колір, оцінка якого залежить від особливостей світобачення. Важливими є також вік, ріст (розмір), стать образу.

б) Цілою низкою значень бувають оповиті *акустичні прояви* тварин, які є однією з найтаємничих характеристик зоологічного коду. Особливо важливими є часово-просторові деталі акустичного прояву. Голос тварини творить своєрідний годинник (ранок – спів півня) чи народний календар (весна – приліт зозулі).

в) *Спосіб руху тварини* є однією з найважливіших характеристик зообразу. Сам по собі він має виразні асоціації – “повзати” (нищість), “літати” (духовність). Форми руху у свою чергу поляризуються і відповідно додатково семантизуються за такими показниками: повільно – швидко, низько – високо, глибоко – мілко. Пов’язаними із рухом є місця постійного перебування тварини, що теж грають важливу роль у характеристиці образу-символу.

г) *“Соціальний” зміст* образу виявляється у контексті його контактів, взаємовідношень з іншими персонажами зоосистеми, а також з образами світу людей, дерев, рослин тощо. На даному рівні характеризуються основні моменти “громадського” життя тварини, її “сімейні”, “професійні” справи.

д) *Мовна картина* в аналізі зооморфного образу-символу дозволяє виявити багато важливих моментів. Насамперед назви тварин допомагають з’ясувати, які види тварин у практиці народного називання не розрізняються, а, отже, мають спільне змістовне наповнення. Зооніми також дозволяють виявити ознаки, що були покладені в основу номінації, тобто ті риси, що особливо виділялись людиною в певному виді тварин. Багато інформації приховують у собі зооніми, що використані для вторинної номінації в інших сферах лексики: ботанічній, метеорологічній, зоологічній (але не відповідник виду) тощо.

е) Тваринна символічна мова є однією з багатьох кодових систем. Окрема тварина, маючи певний набір значень, може бути зіставлена із *однотипним образом* іншої символічної системи, оскільки образно-символічні групи описують один і той же об’єкт – світ. Загалом на цьому рівні дослідження виділяються парадигматичні партнери (ті образи, що мають паралельні уявлення, можуть замінити тварину в однотипних контекстах) та синтагматичні партнери (образи, значення яких гармоніює із змістом зооморфного символу, що робить можливим їхню сполучуваність у межах одного фрагменту) досліджуваного тваринного образу-символу.

Символіка тваринного образу – невичерпна тема для досліджень. Виявлення жанрових модифікацій образу-символу, з’ясування ареальних особливостей того чи іншого зообразу, вирішення проблеми “свого” та “запозиченого” у образі досліджуваної тварини – усе це ще потребує значної уваги з боку дослідників українського фольклору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору.– Луцьк: Вежа, 1997.– 296с.
2. Гура А.В. Символика животных в славянской народной традиции.– Москва: Индрик, 1997.– 910с.
3. Леви-Строс К. Неприрученная мысль //К.Леви-Стросс. Первобытное мышление.– Москва: Республика, 1994.– С.112–336.
4. Wagilewicz D.I. Symbolika słowian’ska //ЇБН.– Відділ рукописів.– Фонд І.Вагилевича.– П.7.– Спр.34.– 205 арк.